

Hıristiyan İddialarına Karşı Rabbi Hasday Crescas'ın Tevrat Savunusu ve İncil Eleştirisi*

Ahmet GÜÇ**

Fatma Seda ŞENGÜL***

Öz

XIII. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlar Yahudî dinine itirazlar yöneltme adına Rabbinik literatürü kullanmaya başlamışlardır. Bu kullanım iki yolla kendini göstermektedir. İlki Hıristiyanlığa ait hakikatlerini destekleme adına Yahudî kutsal kitap literatüründen deliller bulmaktır. İkincisi ise Yahudîlerin sahip olduğu bu literatürün geçersiz olduğunu anlatma çabasıdır. Hıristiyanlar genel anlamda, Yahudî kutsal metinlerini kabul etmekte; ancak onları “Eski Ahit” veya “Eski Tora” diye adlandırırken, kendi kutsal metinlerini ise “Yeni Ahit” veya “Yeni Tora” şeklinde isimlendirmektedirler. Hıristiyanların Yahudî kutsal metinlerine yaklaşımında genel hatlarıyla ikiye bölündüklerini söylemek mümkündür. Bir grup vahyin kaynağı ve mahiyeti açısından bir dereceye kadar Eski Tora'ya değer atfetmekte, öte yandan diğer grup, içeriğindeki çelişki ve birtakım kusurlara dikkat çekerek Yeni Tora'nın gelişyle birlikte artık Eski Ahit'in geçersiz olduğunu vurgulamaktadır. Yaygın Hıristiyan inancına göre, İsa Mesih'le gelen Yeni Tora, Eski Tora'dan daha üstündür ve Eski Tora'nın eksiklerini gidererek onu mükemmelleştirmektedir. Yahudîler açısından bu durum kabul edilebilir değildir. Bu makale Hıristiyanların Tevrat'a yönelttikleri eleştirilere Yahudîlerin verdiği cevapları ve Yahudîlerin İncil'e yönelik eleştirilerini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yahudî-Hıristiyan İlişkileri, Tevrat, Tora, İncil, Yeni Ahit, reddiye, dinî polemikler.

* Bu makale KUAP(D)-2014/57 no'lu *Yahudîlerin Hıristiyanlara Yönelttiği Eleştiriler: Hasday Crescas Örneği* adlı proje kapsamında Uludağ Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projeleri Birimi (BAP) tarafından desteklenmiştir.

** Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı [aguc@uludag.edu.tr]. <http://orcid.org/0000-0003-4614-6235>

*** Arş. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı [fatmasedagurbetoglu@gmail.com]. <http://orcid.org/0000-0001-7641-1541>

Rabbi Hasdai Crescas' Defence of the Torah Against the Christian Claims and His Criticism of the Gospels

Abstract

Christians have begun to use the rabbinical literature to direct objections to Jewish religion from the thirteenth century on. This use is manifested in two ways. The first is to find evidence from the Jewish holy book literature in support of the Christian truths. The second is the effort to prove that the Jewish literature is invalid. Although Christians generally accept Jewish sacred texts, they call them "Old Testament" or "Old Torah". On the other hand, they call their sacred texts "New Testament" or "New Torah". It is possible to say that Christians are divided into two in general in their approach to Jewish scriptures. Some of them have attributed value to the Old Torah to some extent in terms of the origin and nature of the revelation. The others, conversely, point out the contradiction and some flaws in their content and stress that the Old Torah is invalid because the New Torah has arrived. However, according to general Christian belief, the New Torah, which came with Jesus Christ, is better than the Old Torah and perfects it by removing its shortcomings. Of course, for the Jews, this is not acceptable. This article deals with the answers given by the Jews to the Christian criticism of the Torah, and with the Jewish criticism of the Bible.

Key Words: Jewish-Christian relations, Torah, Bible, New Testament, refutation, religious polemics.

GİRİŞ

Roma İmparatorluğu Hristiyan dinini kabul edip benimsedikten kısa bir süre sonra, imparatorluk sınırları içinde Yahudilik ve Yahudiler “tehlike” olarak görülmeye başlanmış ve zamansal-bölgesel farklılıklar olmakla birlikte Tanrı katili, kan iftirası gibi iftiralara maruz bırakılarak takibata uğratılmıştır.¹ XIV. yüzyılın sonlarına doğru özellikle de İspanya’da yaşayan 300.000 civarındaki Yahudî, Hristiyan yönetimince bazı yaptırımlara maruz bırakılmış ve dinlerinden dönmedikleri gerekçesiyle binlerce Yahudî öldürülmüştür. Dinlerini bırakıp Hristiyanlığa geçenler ise hem önceki Yahudî aile ve çevresini kaybetmiş hem de “eski/gerçek Hristiyanlar”dan olmadıkları gerekçesiyle Hristiyanların hakaret ve dışlamalarına maruz kalmışlardır.² Ölüm ya da sürgün tercihleri arasında kalan pek çok Yahudî bu süreçte din değiştirmeyi tercih ettiği/edebileceği için, cemaat önderleri bu kaybı önleme adına bir yandan Yahudî dinini öven, öbür yandan da Hristiyan dinini yeren metinler yazmışlardır. Bu tür eser yazanlardan biri de İspanya doğumlu Rabbi Hasday Crescas’tır (ö. 1410). O *Bitul İkkarey ha-Notsrim* (Hristiyan Esaslarının Geçersizliği) adındaki reddiyesinin “Yeni Tora (Tevrat)” başlıklı dokuzuncu bölümünde Tevrat’ın üstünlüğünü ve geçerliliğini ortaya koyacak basit bir savunma (apoloji) yazmakla yetinmemiş; aynı zamanda Hristiyanların kendi kutsal kitaplarının üstünlüğüne dair iddialarını da çürütmeye çalışmıştır.³

Hristiyanların Yahudî Kutsal Kitap literatürüne yaklaşımında iki farklı tavır (bakış açısı) bulunmaktadır. İlk yaklaşıma göre Eski Ahit pek çok yönü itibariyle itiraz alabilecek konumdadır ve Yeni Ahit’le birlikte Musa’nın getirmiş olduğu şeriat artık geçersizdir. Bu yaklaşımın öncüsü ve Eski Ahit-Yeni Ahit arasındaki farklılıklara dikkat çeken ilk teolog Markion’dur.

Eski ve Yeni Ahit arasında karşılaştırmalar yapan Markion (ö. 160), Yahudî Kutsal Kitabına karşı olumsuz bir tavır ve yaklaşım içinde olmuştur. O, Eski ve Yeni Ahit arasında birbiriyle uyuşmayan hususları ortaya koyduktan sonra, Eski Ahit’te anlatılan Tanrı’nın yargılayıcı, öfkeyle hareket eden, savaş ve katliamlar yapılmasını emreden bir varlık olduğuna dikkat çekmiştir. Buna karşın Yeni Ahit’in Tanrı’sı ise

¹ Mark R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, trc. Ahmet Fethi (İstanbul: Köprü Kitapları, 2013), 69. ‘Tanrı katili’ ifadesi ilk kez 430’lu yılların sonunda Ravenna Piskoposu Petrus Chrysologus tarafından Latince karşılığıyla kullanılmıştır. Bk. Jacques Attali, *Yahudiler, Dünya ve Para: Yahudî Halkının Ekonomik Tarihi*, trc. Berna Günen (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2017), 91.

² Attali, *Yahudiler, Dünya ve Para*, 194.

³ Reddiye ve müellif hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fatma Seda Şengül, “Yahudî Bilgin Hasday Crescas’ın Teslis İnancına Yönelttiği Eleştiriler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/2 (Temmuz 2014): 163–184.

merhametli ve bağışlayıcı bir sevgi tanrısıdır.⁴ Ayrıca Markion, Eski Ahit'teki birden fazla eş alma hususu, Yahudî atalarının yapmış olduğu yanlışlar ve Mezmurlar'da geçen düşmanın yok olmasından duyulacak haz gibi konuları da eleştirmiştir. Üstelik ona göre Eski Ahit'in, sadakatin karşılığı olarak dünyevî refahı vurgulaması, iman uğruna ölen kişilerin bulunduğu bir dönemde utanç verici bir yaklaşım tarzıdır.

Markion, her ne kadar Eski Ahit'e bazı itirazlar yönelmiş olsa da, onun varlığının Yeni Ahit sayesinde anlamlı hâle gelebileceğini ve mükemmelleşeceğini de vurgulamaktadır. Eski Ahit'te bulunan bazı ifadelerin, alegorik tarzda incelendiğinde, Hıristiyanlığın özüne dair gizler içerdiğini düşünen Markion, buna örnek olarak, İbrahim'in hizmetkârlarının sayısının (318) İsa Mesih'in çarmıhını simgeliyor oluşunu göstermektedir.⁵

Hıristiyanların Yahudî kutsal metinlerine yönelik geliştirdikleri ikinci yaklaşım ise Eski Ahit'e karşı daha olumlu bir tavır takınmış gibi görünmekle birlikte onda bir yetersizlik olduğunu da iddia etme eğilimindedir. Bu anlayışa sahip Kilise Babaları'ndan biri olan İskenderiyeli Clement'e (ö. 215) göre Eski Ahit ve Yeni Ahit arasında vahyin kaynağı ve amacı açısından herhangi bir çelişki ve uyumsuzluk söz konusu değildir. Bununla birlikte Eski Ahit, dönemin köleliği yaşayan ve oldukça disiplinsiz olan İsrailoğulları'na Tanrı'nın kendini gösterdiği ve Mesih'i müjdelediği bir hazırlık evresi olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla Eski Ahit yani Yahudî şeriatı, bu insanları eğitmek ve daha sonra gelecek olan Hakikat'e kendilerini hazırlamak amacıyla gönderilmiştir.⁶

Yahudiler açısından her iki yaklaşım da kabul edilemez. Bu tarz yaklaşımlara karşı onlar iki yönlü itiraz sunmaktadırlar. Yahudiler öncelikle Hıristiyanların Tevrat'a dair iddia ve yakıştırmalarına karşı kendi kutsal kitap ve geleneklerinden deliller getirerek savunma yapmakta ve akabinde Hıristiyan teologların iddia ettiği şekilde Hıristiyan kutsal kitabının mükemmelliğine dair eleştiriler yöneltilmektedirler.

⁴ Bülent Şenay, *İlk Râfîzî Hıristiyan Kilisesi Markûnlük* (İstanbul: Verka Yayınları, 2003), 86; Tim Dowley - Pat Alexander, *Hıristiyanlık Tarihi*, trc. Sibel Sel, Levent Kınran (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2004), 105.

⁵ Dowley - Alexander, *Hıristiyanlık Tarihi*, 105,106. Kutsal Kitap'ı yorumlama yöntemlerinden biri olarak değerlendirilen alegoriye dair ayrıntılı bilgi için bk. Muhammet Tarakçı, "Origen ve Alegorik Kitab-ı Mukaddes Yorumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Ocak 2010): 183-213.

⁶ Early Christian Writings, "Clement of Alexandria: The Instructor, Book 1", erişim 19 Mart 2018, <http://www.earlychristianwritings.com/text/clement-instructor-book1.html>.

1. TEVRAT'IN MÜDAFAASI

1.1. Musa'nın Torası'nın Mükemmel Olmadığı İddiası

Crescas, Hıristiyanların Yeni Torası'nın Musa'nın Torası'na⁷ mükemmellik verdiği iddiasına yönelik, ilki İncillerden ikincisi ise Musa'nın Torası'ndan olmak üzere iki iddia sunmaktadır.

Eğer Hıristiyanların iddiası doğru olsaydı, bu Musa'nın Torası'nın mükemmel olmadığı anlamına gelecekti. Yahudiler açısından onların bu iddiaları büyük bir yanılsamadan ve yalandan ibarettir⁸; zira, ancak Hıristiyanların Yeni Torası geldikten sonra, Musa'nın Torası'nın mükemmellik kazandığı iddia edilirse, bundan öncekinin, ikincisi gelinceye kadar eksik olduğu anlaşılır. Bununla birlikte, her eylemin mükemmellik derecesi failine nispetle ortaya çıkar. Yani eylemin mükemmelliği, eylemi yapanın mükemmelliğine göre belirlenir. Musa'nın Torası'nı yapan güç olan Tanrı, tam anlamıyla mükemmelse, onun etkinliği olan Tora da amacını gerçekleştirme bakımından mükemmel olmalıdır. Bu amaçlar Tanrı'yı anlama, onu sevme ve ondan korkma gibi özellikleri ihtiva eden şeylerdir. O hâlde Tora bu amaçları elde etme gayesi ve diğer tüm açılardan mükemmel ve kusursuzdur; çünkü onun faili mükemmeldir.

Hıristiyanlar gönderen açısından Tora'nın mükemmel olduğunu kabul edip, Tora'yı alanların mükemmel olmadıklarını, bilakis onların akıldan yoksun ve Mısırlılar adına çalışan yabancılar olduklarını iddia etmektedirler. Onlara göre İsrailoğulları sürekli olarak Mısırlılarla beraber buldukları için Mısırlıların dünyevî özellikleri onlara sirayet etmiş ve bunun sonucunda onlar manevî şeylere karşı hissiz hâle gelmişler; daima fiziksel şeylere ve iyi türden vaatlere ihtiyaç duymuşlardır. Ancak kötü âdetleri (fizikî şeylere düşkünlük) kaldırıldıktan sonra, onlar imanı elde etmişler ve bu Yeni Tora'ya yaklaşmışlardır. Yeni Tora tamamen manevî olduğu için onların inançlarını ve Toralar'ını da mükemmelleştirmiştir.

Bu düşünceye pek çok Yahudî gibi Crescas da karşı çıkmış ve Hıristiyan düşüncesinin yanlış yönlerini akılla ve kutsal kitap yoluyla açıklamaya çalışmıştır. Buna göre Musa'nın (Torası'nın) zamanında hikmet ve seçkin peygamberlik bakımından bir artış vardır ki bu durum büyük bir mükemmelliği ve yüksek ahlâkiliği gerektiren bir şeydir. Bu mükemmellik

⁷ Müellif reddiyesinde Tevrat'ı "Musa'nın Torası" İncil'i ise "Yeni Tora" şeklinde zikretmektedir.

⁸ Hasday Crescas, ביטול עקרי הנוצרים (*Bitul İkkarey ha-Notsrim*), ed. Daniel Lasker (Ramat-Gan ve Beer Sheva: Bar Ilan University Press, 1990), 77; İngilizce çeviri: Hasday Crescas, *The Refutation of the Christian Principles*, trc. Daniel J. Lasker (Albany: State University of New York Press, 1992), 73.

ve yüksek ahlâk İbrahim ile gelişmeye başlamıştır. İbrahim peygamberlik vasıtasıyla yaratıcısını bilmiş, tanımış ve insanlara bunu açıkça göstererek onları imanlı birer toplum olmaya çağırmıştır. O, evlatlarına, Tanrı'nın yolunu öğretmek için çaba sarf etmiştir.⁹ Bundan dolayı İsrailoğulları Mısır diyarındayken İbrahim döneminde çiçeklenmeye başlayan bütün iyilikleri miras almışlardır. Ataları olan İbrahim, İshak ve Yakup'un pratiklerini öğrenmek suretiyle bu kutsal kişilerin soyları ayrı bir topluluk oluşturmuşlar ve böylece Mısırlıların uygulamalarına dâhil olmamışlardır. Zira onlar gençliklerinde atalarının geleneğini sürdürmemiş ve atalarının öğretilerini miras olarak sıkıca sahiplenmemiş olsalardı, o zaman bu nesil kölelikten kurtulmak için kolayca Mısırlıların âdetlerini tercih edip benimseyebilirdi. Ancak böyle yapmamışlar; aksine Mısırlılar onlara ağır yükler yüklediklerinde bile cezaya ve eziyete katlanmayı göze alarak Mısırlılara uymamışlardır. Üstelik İsrailoğulları, Hristiyanların iddia ettiği şekilde düşük bir mevkide ve akıldan yoksun bir konumda olsalardı, Tanrı'nın biricik halkı olmaya nasıl lâyük olabilirdi?¹⁰

İsrailoğulları'nın karşılaşmış oldukları hârikulâde olaylara o dönemde yaşayan diğer uluslar da şahit olmuşlardır. Dolayısıyla mucizelere lâyük görülmüş bu halkın kurtuluşu uğruna, diğer insanlara çeşitli türlerde cezalar verildiği göz önünde bulundurulursa, onların düşük mevkide olduklarını söylemek büyük bir yanlışlık olacaktır. Zira bu mucizevî olaylarla ilgili işaretler Musa'nın Torası'nın birçok yerinde bariz bir şekilde görülmektedir.¹¹ Yahudilere göre, tam mükemmelliği elde etmek için İsrailoğulları'ndan daha büyük bir istidada sahip başka bir halk yoktu ve onlar Tanrı'ya gerçek ve manevî anlamda en yakın konumdaydılar. Dolayısıyla şeriata uygun olarak, Musa'nın Torası'nın sonsuz bir şekilde mükemmel olduğu kabul edilmelidir.

Tora'nın içeriği detaylı bir şekilde incelendiğinde, onun mükemmelliğinin ilâhî kaynaklı olduğu fark edilmektedir. İnsan akli her zaman faal bir halde veya sürekli olarak aynı zekaya sahip değildir. İnsan madde ve formdan müteşekkil bir varlıktır ve aklının maddesi bazı anlarda formunu yönetebilir. Bu anlarda devreye giren hayalî ve fizikî istekler, insanı yoldan çıkarabilir. Bundan hareketle ilâhî hukuk yalnızca inanca ait esasları değil, aynı zamanda pratik ve felsefî emirleri de içermelidir ve bu emirler fiziksel

⁹ "Doğru ve âdil olanı yaparak yolumda yürümeyi oğullarına ve soyuna buyursun diye İbrahim'i seçtim. Öyle ki, ona verdiğim sözü yerine getireyim." Tekvin 18/19; Crescas, ביטור, 78.

¹⁰ "Siz Tanrınız RAB için kutsal bir halksınız. Tanrınız RAB, öz halkı olmanız için, yeryüzündeki bütün halkların arasından sizi seçti." Tesniye 7/6; 14/2.

¹¹ "Tanrınız RAB'bin sizi Mısır'dan çıkarmak için yaptığı büyük denemeleri, belirtileri, şaşılabilir işleri, güçlü ve kudretli elini gözlerinizle gördünüz. Tanrınız RAB şimdi korktuğunuz bütün bu halklara aynısını yapacaktır." Tesniye 7/19.

meselelere yönelik istekleri yok etmeyi amaçlamalıdır. Ayrıca, öfke ve arzuya bağlı olarak ortaya çıkan hisleri dengeleyecek ve insanın mükemmelliği için gerekli olan düşünceleri insana sağlayacak türde olmalıdır. Dolayısıyla böylesi bir ilâhî hukuk mükemmel olmalıdır. Bütün bu özelliklerin ilâhî bir şeriatıta var olması gerektiği âşikârdır ve Yahudilere göre Musa'nın Torası gözden geçirildiği takdirde onda bütün bu özelliklerin var olduğu açık bir şekilde müşahede edilecektir. Onun emir ve nehiyleri o kadar çoktur ki, bunlar hayatın her aşamasını kapsar; arzu ve isteklerin kölesi olmayacak şekilde aklın gözlerini açar. Bu da onun tam ve mükemmel olduğuna bir işarettir.

Tora'nın mükemmelliğini göstermek için sunulan diğer bir delil, içeriğinde anlatılan mucizevî olayların herkesin görebileceği türden gerçekleşmiş olmasıdır. Hattâ Torayı kabul etmeyenler bile bunları müşahede edebilmiştir.¹² Bu mucizeler arasında öyle özel olanlar vardır ki benzerlerini hiçbir güç tekerrür ettiremez.¹³ Bunlardan ilki ilâhî şeriatın korunmuş olması mucizesidir. Zira eğer o ilâhî olmasaydı muhafaza edilmesi mümkün olmazdı. Bu muhafaza hem İsrailoğullarına vaad edilmiş olan maddi vaatlerin gerçekleşmesi açısından hem de dinî emirler bakımından değerlendirilebilir. Özellikle hac ibadetini gerektiren Pesah¹⁴ bayramında Tanrı tarafından verilen bütün vaatler gerçekleşmiştir. Çünkü Pesah'ta hacca giden erkek, kadın ve çocukların korunmaya ihtiyaçları vardı ve onlara düşmanlarının kendilerine zarar veremeyeceğine dair vaatlerde bulunulmuştu. Ayrıca krallık dönemindeki inananlar hac için mabede gittiğinde, krallığın sınırlarını terk ediyorlardı ve bundan dolayı sınırların da korunmaya ihtiyacı vardı. Tanrı'nın vaadi bu noktada gerçekleşmiş ve böylece hem halk güven içinde hac ibadetini yapabilmiş, hem de geride savunmasız bıraktıkları topraklar, tanrısal korumaya mazhar olmuştur.¹⁵

¹² "Musa'yla Harun RAB'bin buyurduğu gibi yaptılar. Harun firavunla görevlilerinin gözü önünde değneğini kaldırıp ırmağın sularına vurdu. Bütün sular kana dönüştü." Çıkış 7/20.

¹³ Crescas, ביטור, 80 (*The Refutation*, 71).

¹⁴ Pesah bayramı, İsrailoğulları'nın Mısır esaretinden kurtuluşu anısına kutlanan bir bayramdır. İsrailoğulları M.Ö. XVI. ve XV. yüzyıllarda iki yüz yıl kadar Mısır'da firavunların esiri olarak kalmış ve ağır işlerde çalıştırılarak özgürlükleri kısıtlanmıştır. Fakat Musa Tanrı'nın yardımı ve göstermiş olduğu mucizeleriyle onları Mısır'dan çıkarmayı başarmıştır. Pesah, Yahudilikteki üç büyük hac bayramından biridir. Diğer ikisi Sukkot ve Şavuot'tur. Pesah, 7 gün boyunca süren ritüeller kapsamında gerçekleştirilir. Yusuf Besalel, "Pesah", *Yahudilik Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Basın Yayın, 2001), 2: 498,499.

¹⁵ "Öteki ulusları önünüzden kovacak, sınırlarınızı genişleteceğim. Yılda üç kez Tanrınız RAB'bin önüne çıktığınız zaman, kimse ülkenize göz dikemeyecek." Çıkış 34/24.

Zina ile suçlanan kadının soruşturulması esnasında da mucizevî bir durumun söz konusu olduğu iddia edilmektedir. Bu kadına mabette içirilen Sota¹⁶ suyunun yapacağı etki, kadının suçlu ya da masum oluşunu belirleyecektir.¹⁷ Crescas'a göre bütün bu mucizeler, hâlâ geçerliliğini koruyan türden mucizelerdir ve bunlar ancak ilâhî bir şeriat olan Musa'nın Torası'nda bulunmaktadır. Bütün diğer geleneksel ve ilâhî şeriatlar bu mucizelerden mahrum bırakılmışlardır.¹⁸

1.2. On Emir Dışındaki Kuralların Ebedîliği Tartışması

Hristiyanlar akla ve mantığa aykırı oldukları gerekçesiyle, On Emir dışındaki Eski Ahit kurallarının (şeriatın) ebedî olamayacağını ve bundan dolayı uygulanmasının gerekli olmadığını iddia etmişlerdir. Buna mukabil, Yahudî inancında ilâhî Tora başından sonuna kadar ebedî, kalıcı ve uygulanması gereken kurallar içermektedir.¹⁹

Musa'nın Torası'nın bütün emirleri ve buyrukları Tora olarak isimlendirilir. Ancak bu 'tora' ifadesinin ortak bir kullanım olduğu iddia edilir ve onun yalnızca On Emir'den ibaret olduğu söylenirse, bu izahın doğrulanması gerekmektedir. Çünkü On Emir hiçbir yerde Tora olarak isimlendirilmez ve Tora genel olarak 613 emre işaret eder. Bunu İncillerden de anlamak mümkündür.²⁰

Tora'nın ebedî oluşuna delil olarak, emirlerinin her çağda uygulanabilir ve uygulanması gereken bir niteliğe sahip olması gösterilmiştir. Bir kimseyi kutsallaştıran ve onun 'kutsal' adını almasını sağlayan, emirlerin bütün zamanlarda geçerli olması gerektiğidir. Tora'da da bu karakterde olan emirlerin sayısı hayli fazladır, dolayısıyla bu tür emirlerin ebedîyen uygulanması uygundur. Bu durum Levililer Kitabı'nda özellikle haram olan

¹⁶ Sota, Yahudilikte zina işlemiş olduğundan şüphe edilen kadına verilmiş olan isimdir. Bu kelimenin Aramicedeki dürüstlük çizgisinden sapmak anlamına gelen "seti", "sata" fiilinden türemiş olduğu iddia edilmektedir. Mişna'nın Naşim (Kadınlar) bahsinde eşine karşı sadakatsizlikte bulunduğundan şüphe edilen bir kadının sanhedrindeki acı sudan içirilerek sınanması olayı ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Yusuf Besalel, "Sota", *Yahudilik Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Basın Yayın 2002), 3: 634.

¹⁷ "Eğer kadın kocasına ihanet etmiş, kendini kirletmişse, lanet getiren suyu içince acı duyacak; karnı şişip kalçası eriyecek. Halkı arasında lanetli olacak." Sayılar 5/27.

¹⁸ Crescas, ביטול, 81 (*The Refutation*, 71).

¹⁹ Crescas, ביטול, 84 (*The Refutation*, 71).

²⁰ "Size doğrusunu söyleyeyim, yer ve gök ortadan kalkmadan, her şey gerçekleşmeden, Kutsal Yasa'dan ufacık bir harf ya da bir nokta bile yok olmayacak." Matta 5/18.

yiyecekler, yasak olan ilişkiler ve murdarlık bahislerinde bariz bir şekilde görülmektedir.²¹ Bu emir ve nehiylerin bütünü, kişiyi kutsallık konumuna yükseltmeyi amaçladığına ve insanı hayvanlıktan ve kirden uzak tutarak âlemlerin Rabb'ine yaklaştırdığına göre, bu emirlerin her çağda ve her koşulda uygulanması gerekmektedir.

Ayrıca, Tora'da mevcut bulunan emirler, gerekçeleri belli olan türden emirler olduğu için onların basit anlamlarına uygun olarak her daim uygulanabilir olduğu düşünülebilir. Ölmüş kardeşin hanımıyla evlenme ve bayramlar hususundaki emirler bu tür emirlere örnek olarak gösterilebilir.²²

Hıristiyanlar Tora'da geçen emir ve buyrukların yalnızca geçmişteki ya da gelecekteki bir olaya işaret ettiklerini iddia etmektedirler. Crescas bu iddiaya, vaftiz uygulamasının da bu türden olduğu yönünde bir karşılık vermiştir.²³ Nitekim onun ifadesiyle günahtan temizlenmeye işaret ettiği söylenen vaftizin, zahiri boyutu itibariyle bununla bir ilgisi yoktur. Eğer vaftizi, aslında başka bir şeyin işareti olduğu halde, bu basit anlamına göre uygulayıp muhafaza etmek doğru ise, o halde Tora'daki emirleri uygulamak da pekâlâ doğrudur. Yahudiler kendi şeriatlerinin başka bir şeyin işareti olabileceğini kabul etmekte ve basit anlamına uygun olarak bu emirleri uygulamaktadırlar.

Crescas'a göre Hıristiyanların Tora'yı yalnızca On Emir ile sınırlandırıp, onu uygulamak gerektiğini iddia etmeleri samimiyetleri açısından da sorgulanması gereken bir yaklaşımdır. Çünkü, Hıristiyanlar on emrin varlığını kabul ediyor olsalardı, onun bütün yükümlülüklerini yerine getirmeleri gerekirdi. Şabat'a riayet etme anlamında, Pazar gününün yedinci gün ve dolayısıyla şabat günü olduğunu söyleyerek o günün bir dinlenme günü olduğunu ifade etmeleri de yeterli değildir.²⁴ Eğer Hıristiyanlar Tanrı'nın dinlenmiş olduğu bir günü terk eder ve bunun yerine yaratma eylemine başladığı günü (Pazar) dinlenme günü olarak tespit ederlerse, o zaman Şabat'taki dinlenme amacı kaybedilmiş olur. Çünkü Şabat'tan kasıt, Tanrı'nın o günde dinlenmiş olmasıdır. Dolayısıyla Cumartesi gününü bırakıp, Pazar'ı dinlenme günü olarak belirlemek, Tanrı'nın arzusuyla çelişir. Bu öncüllerden hareketle Yahudiler Musa'nın Torası'ndaki hükümlerin ebedî

²¹ Levililer 11; 12; 15; 18/20.

²² Tesniye 16; 25/5-10; Çıkış 23/14; 34/17-26; Levililer 23.

²³ Crescas, ביטור, 85 (*The Refutation*, 75).

²⁴ Hıristiyanlar başlangıçta cumartesi günleri sinagoglarda yapılan Yahudi ibadetlerine katılıyorlardı, fakat M.S. 70 yılında Mabet yıkıldıktan sonra Yahudilerden ayrışmaya başlamışlar ve Cumartesi yerine yaratılışın ilk günü ve aynı zamanda İsa Mesih'in de dirilmiş olduğu gün olan Pazar gününde toplanmayı âdet hâline getirmişlerdir. Muhammet Tarakçı, *Protestanlıkta Sakramentler* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 122.

olduğunu kabul ederler. Bunu, Tora'nın tüm gelecek zamanlarda ebediyyen var olacağını açıklayan Musa'nın sözlerinden de anlamak mümkündür.²⁵

1.3. Tora'nın Manevî Haz Vermediği ve Ruhlara İyiliği Kazandırmadığı İddiası

Hıristiyanlar Tora'nın manevî bir haz vermediğini ve ruhlara iyilik kazandırmadığını iddia etmektedirler. Bu iddiaya cevap olarak Crescas, manevî haz ve ruha sağlanan iyilik gibi konuların Tora'da açık bir şekilde ifade edilmese de, Tora'yı inceleyen kişinin bunların sağlandığını rahatlıkla görebileceğini savunmaktadır. Özellikle göğe yükseldiğine inanılan peygamberlerin bahislerinde bu durum açıkça görülebilir.²⁶ Tora'ya bağlılıkta, eğer böyle bir manevî haz ve ödül söz konusu olmasaydı, İbrahim'in İshak'ı takdis etmesinin bir anlamı kalmazdı. Zira ruhun bedenden ayrılışından sonraki manevî haz olmamış olsaydı, ölüme hazırlanan İshak'ın, ölüme karşı güveni ve teslimiyetini açıklamak mümkün olamazdı. Dolayısıyla bu insanlar öldükten sonra elde edecekleri manevî hazdan emin oldukları için ölüme kolaylıkla ve gönül huzuruyla teslim olabildiler.²⁷

Hıristiyanların da kabul ettiği üzere aslı günahattan dolayı ortaya çıkan ruh cezasını hafifletmek ve kaldırmak için sünnet emrine riayet etmek gerekir ki bu emir 613 mitzvadan biridir.²⁸ Çünkü Kutsal Kitap'ta "kes" emri mevcuttur ve bu emre riayet etmeyen kişinin toplumdan tecrit edilmesi gerekir.²⁹ O hâlde Tanrı'ya hizmet eden ve O'nun bu iradesini yerine getiren kişi bu manevî haza lâyık olur. Zira emrin mefhum-i muhalifi bunu gerektirir. Başka bir deyişle, Tora bu emre riayet etmeyenlerin toplumdan dışlanmasını emrediyorsa, bu emri yerine getirenlerin mutluluğa erişeceklerini de iddia etmiş olmaktadır. Mısır'daki atalar sürgüne ve Mısırlıların eziyetlerine maruz kalsalar da, bu konuda hiçbir tereddüt göstermemişler ve ölümden sonraki öngörülemeyen haza lâyık olacaklarını bildikleri ve bu inancı kutsal ataları

²⁵ Crescas, ביטול, 86 (*The Refutation*, 68). "Gizlilik Tanrımız RAB'be özgüdür. Ama bu yasanın bütün sözlerine uymamız için açığa çıkarılanlar sonsuza dek bize ve çocuklarımıza aittir." Tesniye 29/29.

²⁶ "Tanrı yolunda yürüdü, sonra ortadan kayboldu; çünkü Tanrı onu yanına almıştı." Tekvin 5/24; "Tanrının RAB'bin verdiği görevleri yerine getir. Onun yollarında yürü ve Musa'nın yasasında yazıldığı gibi Tanrı'nın kurallarına, buyruklarına, ilkelerine ve öğütlerine uy ki, yaptığın her şeyde ve gittiğin her yerde başarılı olasın." I. Krallar 2/3.

²⁷ Crescas, ביטול, 86 (*The Refutation*, 68, 69).

²⁸ Hıristiyanlar İsa geldikten sonra bu emrin geçerliliğinin kalmadığını iddia ederler.

²⁹ "Sünnet edilmemiş her erkek halkının arasından atılacak, çünkü antlaşmamı bozmuş demektir." Tekvin 17/14.

olan İbrahim, İshak ve Yakup'tan aldıkları için Mısırlılarla karışıp asimile olmamışlardır. Ayrıca güvenilir tarihçilerin eserlerindeki gerçek ve güvenilir hikâyelerinde eziyet çeken ve farklı türden ölümlerle muhatap olan bilgiler ve azizler de burada zikredilebilir. Çünkü onlar, mükâfatın yüce efendisinden gelecek olan gerçek bir ödülü, yani ilâhî kutsallığı elde etmek için ölümü göze almışlardır.

İsrailoğulları'nın atalarının ahiretle ilgili bir inanç ve güvenleri olmasaydı, bu eziyetlere katlanmaları mümkün olamazdı. Nitekim Balam'ı : "Doğru kişilerin ölümüyle öleyim, sonum onlarınki gibi olsun!" demeye sevk eden de budur.³⁰ O, ölümünden sonra İsrailoğulları'nın yanında olmak istemiştir. Kral Davut, "yaşadığım bu dünyada nasibim sensin ve yaşam diyarında Rabb'in iyiliğini göreceğimden kuşum yok" diyerek Mezmurlarda ahiretteki bu ebedî yaşama pek çok kez gönderme yapmıştır.³¹ Bütün bunlar orada bir yaşam diyarı (ahiret) bulunduğunu ve onun sonsuz olduğunu göstermektedir. Yahudî inancına göre Saul gibi, din adamlarını öldürerek büyük günah işleyenler, bu ebedî yaşam hakkını kaybetmişlerdir.³² Kısaca söylenecek olursa Tanrı'nın İsrailoğulları'nı bütün diğer ulusların arasından seçerek öz halkı yapmasına ve bu ulusu "kâhinler krallığı" ve "kutsal ulus" olarak isimlendirmesine dair Kutsal Kitap cümleleri bu konuda yeterli açıklamayı sağlamaktadır.³³ Zira Musa, Tora'nın sonunda, İsrailoğulları'nı Rabb'in kurtardığı halk olarak zikretmektedir.³⁴ Bu kurtuluştan kasıt ebedî yaşama ait mutluluk ve saadettir ve o hayalî güzelliklere indirgenemez. Eğer kurtuluş bir hayalden ibaret olsaydı, bedenden ayrıldıktan sonra ruhun karanlıklarda ve gölgeler âleminde kalması gerekirdi.³⁵

2. İNCİL (YENİ TORA) ELEŞTİRİSİ

Yahudî reddiye yazarları ya da kanaat önderleri metinlerinde sıklıkla İncillere göndermede bulunmaktadır. Özellikle de dönemin mevcut Hıristiyan inanç ve uygulamalarının, Hıristiyanların ellerinde yazılı bulunan

³⁰ Sayılar 23/10. Crescas, ביטור, 87 (*The Refutation*, 76).

³¹ Mezmurlar 142/5; 27/13.

³² "Sonra yanında duran nöbetçi askerlere, 'Gidin ve Davut'u destekleyen RAB'bin kâhinlerini öldürün!' dedi, 'Çünkü onun kaçtığını bildikleri halde bana haber vermediler.' Ne var ki, kralın görevlileri el kaldırıp RAB'bin kâhinlerini öldürmek istemediler." I. Samuel 22/17.

³³ Çıkış 19/5-6.

³⁴ Tesniye 33/29. Crescas, ביטור, 88 (*The Refutation*, 77).

³⁵ "Zincire vurulmuş, acıyla kıvranan tutsaklar, karanlıkta, zifirî karanlıkta oturmuştu." Mezmurlar 107/10.

İncillerdeki veriler ile örtüşmüyor oluşu Yahudilerin İncillere müracaat oranını arttırmıştır.³⁶

Reddiye yazarlarından biri olan Crescas bu hususla ilgili olarak Musa'nın Torası'nın mükemmel olduğunu kendi iddiaları çerçevesinde kanıtladıktan sonra, Yahudî kutsal kitabının değil, bilakis Hıristiyanların Yeni Torası'nın mükemmellikten yoksun olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. O, Yeni Tora'nın, daha önceki Musa'nın Torası'nda mevcut bulunan mükemmelliklerden ve kendine has özelliklerden yoksun olduğunu ve böylesi bir şeriatın pekâlâ, geleneksel bir tutumla ve insan eliyle oluşturulabileceğini iddia etmiştir. Üstelik, Hıristiyan kutsal kitabı, içerdiği konular itibariyle de kusurludur ve mükemmel değildir. Bu kusurlar hem içeriğinde var olan çelişkilerden hem de emirlerinde mevcut bulunan karmaşalardan anlaşılabilir.

Yeni Tora'daki çelişkiler hususunda, öncelikle bu kitapta anlatılan hikâye ve olaylardaki çelişkilere dikkat çekilmektedir. Söz gelimi Elçilerin İşleri'nde Mısır'a gelen kişilerin sayısı 75 olarak verilmektedir; hâlbuki bu kişilerin sayısı Tekvin kitabında geçtiği üzere 70 kişidir.³⁷ Aynı zamanda Matta ve Luka³⁸ İncillerinde Meryem'in nişanlısı olan Yusuf'un soyu ile ilgili farklı bilgiler verilerek bir çelişkiye sebep olunmuştur.³⁹

Crescas, Matta İncili'nin İbrani Kutsal metinleri'nden yaptığı bir alıntıyı da eleştirmektedir. Matta İncili'nde Meryem'in bakire oluşuna yönelik kanıt sunulurken, İşaya'dan delil getirilmektedir. Crescas, İşaya'da geçen 'genç kadının gebe kalacağı' ifadesinden kastedilenin İsa'dan beş yüzyıl önce yaşamış Ahaz'ın dönemindeki bir olay olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla bu ibareden kastedilenin Meryem olmasının imkânsızlığını ifade eden Crescas'a göre, Matta İncil'i burada bir çelişki barındırmaktadır.⁴⁰

³⁶ Özellikle de Matta İncili'nin kullanılmış olduğu reddiye ve içerikler için bk. Christoph Ochs, *Matthaeus Adversus Christianos: The Use of the Gospel of Matthew in Jewish Polemics Against the Divinity of Jesus* (Tübingen, Germany: Mohr Siebeck, 2013).

³⁷ "Yusuf haber yollayıp babası Yakup'u ve bütün akrabalarını, toplam yetmiş beş kişiyi çağırttı." Resullerin İşleri 7/14; "Yusuf'un Mısır'da doğan iki oğluyla birlikte Mısır'a göçen Yakup ailesi toplam yetmiş kişiydi." Tekvin 46/27.

³⁸ Bu kısımda yazar Matta ve Yuhanna İncili'ni zikretmektedir, fakat bahsi geçen cümle Yuhanna'ya değil Luka İncili'ne aittir.

³⁹ Matta 1/7-16; Luka 3/23-31.

⁴⁰ İşaya 7/14. Matta 1/3. Crescas, בִּיטוּל, 82 (*The Refutation*, 71, 72). İşaya'da geçen "צִלְמָה" (alma\genç kız) ifadesi hakkında Kilise Babaları ihtilafa düşmüşlerdir. Çünkü Matta dışında hiçbir kutsal kitap yazarı, Meryem'in bakire doğumuna yönelik İşaya'daki bu cümleye başvurmamıştır. Matta İbranice'deki bu ifadeyi Yunanca'ya bakire şeklinde tercüme ederek, İsa'nın doğumuna yönelik mucizeye

Yeni Tora ile ilgili olarak, onun öğretileri ve ahlâkî prensiplerinin daha önce bahsedilen 'ilâhî şeriat' özelliklerinden yoksun olduğunu ifade eden Crescas, Matta İncili'nde geçen bazı ibarelerin Musa'nın Torası'na yönelik menfur ifadeler içerdiğinden bahsetmektedir.⁴¹ Bu ifadelere göre, Musa'nın Torası eskilerin sözü olarak aktarılmakta ve İsa, eski emirlere farklı boyutlar kazandırmaktadır. Tora'dakinin aksine, haksızlığa uğrayan kişinin karşılık vermeyip, daha da gönlü açık bir hâle gelmesini emretmektedir.⁴² Crescas'a göre bu ayıplanması gereken bir şeydir ve Hıristiyanlar bu ibareler yüzünden kutsal kitaplarını daha da kusurlu hâle getirmektedirler. Zira onlar, ilâhî olan Tora'ya leke sürmek gayretindedirler. Eğer İsa'nın emrettiği şeyler doğru olmuş olsaydı, o zaman ilâhî Tora'nın bunu daha önce emretmiş olması gerekirdi.

Hıristiyanlara göre, Yeni Ahit'te açıklanan bazı hususlar ve ahlâkî prensipler, henüz hazır olmadıkları için, önceki dönemde yaşayan insanlara verilmemiştir. Söz gelimi, "sağ yanağınıza bir tokat atana sol yanağınızı çevirin" şeklindeki ilke, hazır olmadıkları için Yahudilere emredilmemiştir. Crescas'a göre, bu iddia tutarlı değildir. Çünkü İsrailoğulları İsa zamanında yaşayanlara nispetle, acıya ve gözden düşmeye daha hazır durumdaydılar. İsa'nın emretmiş olduğu bu emir, kendini alçaltmaya yönelik bir tavır olduğundan, her türlü acıyı ve sürgünü yaşamış olan İsrailoğulları'nın ruh haline daha müsaitti. Zira onlar her türlü acıyı ve sürgünü yaşamışlardı. Dolayısıyla onların önceden hayvani bir doğaya sahip oldukları görüşü doğru değildir ve bu nedenle bir evrim söz konusu olamaz. Hâlbuki İsa zamanında yaşayanlar hür insanlardı ve krallar onlara saygı gösteriyorlardı. Yani onlar bir yanağına vurana öbür yanağını uzatabilecek alçak gönüllülüğe sahip değillerdi. Ayrıca tüm mükemmelliğine rağmen Tora'da böyle bir emir yoksa, Tanrı'nın eylemi hususunda büyük bir kusur ortaya çıkmış olur. Eğer bu emrin İsrailoğullarının hayvani doğalarına bağlı olmadığı açıksa, o zaman yapılan tüm eleştiriler Tanrı'ya yöneltilecek ve ona bir eksiklik atfedilmiş olacaktır.

Crescas, getirdiği eleştirilerin sonucunda İsa'nın vermiş olduğu bu ve benzeri emirlerin son derece problemliliğini savunmaktadır. Çünkü ona göre en büyük acı, intikam eksikliğidir. İsa'nın vermiş olduğu emirde kişinin

Tora'dan delil getirmek istemiştir. Fakat Yahudî yorumculara göre bu kelime, bakire anlamına gelmemektedir. Zira eski tabletlerde dahi bu kelime daima genç kız anlamında kullanılmıştır. Günay Tümer, *Hıristiyanlıkta ve İslam'da Hz. Meryem*, 6. Baskı (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 107,108.

⁴¹ Yazar Yuhanna İncili'nin adını zikretmektedir, fakat söz konusu ifadeler Matta İncili'nde geçmektedir.

⁴² "Göze göz, dişe diş dendiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin." Matta 5/38, 39.

intikamından vazgeçmesi telkin edildiğine göre bunlar mükemmel emirler olamaz. Zira hepsi insanın kendini aşağılamasına yöneliktir. Halbuki insanın kendini sevmesi tabii bir durumdur. Üstelik bu emir kişinin karşısındakini de günah işlemeye teşvik etmektedir. Bir yanağına vurana diğer yanağın uzatılması ve onun da bunu gerçekleştirmesi karşındaki kişiyi günaha sokar ve böylece yanağını uzatan günaha aracılık etmiş olur. Kişinin başkasını günaha düşürmesi kendi günah işleyişine oranla daha büyük bir günahtır.

Benzer şekilde İncillerde geçen ‘düşmanlarınızı sevin’ ifadesi de problemlidir.⁴³ Çünkü Tora’ya göre sadece Tanrı düşmanlarından nefret edilir. Bu durum Mezmurlar kitabında övülmüş olan Davud’un diliyle de ifade edilmiştir.⁴⁴ Zira Tanrı’nın düşmanlarını seven kişi günahkârdır. Eğer İsa onları sevmeyi emrediyorsa, Tora neden onlardan nefret etmeyi emretmiştir? Tora’da bulunmadığına göre, bu emirde büyük bir hata var demektir.

SONUÇ

Çalışmada görüşlerine yer verilen Crescas’ın dogmatik bir yazar olduğunu söylemek mümkündür. Kitabında Hıristiyanlara yönelmiş olduğu eleştiri ve itirazlar incelendiğinde, Crescas Tevrat’ta yazılanların doğruluğundan şüphe etmeyen bir yazar olarak karşımıza çıkmaktadır. Üstelik onun, kitabını, Tevrat’ın bağlayıcılığını kabul eden bir topluma, yani kendi dininin müntesiplerine yazmış olduğu anlaşılmaktadır. Muhatabı Yahudiler olduğu için argümanlarını güçlendirmek adına Yahudî geleneğinden alınmış atıflar ve deliller kullanmaktadır. Bu tarz bir yaklaşım dönemin şartları dikkate alındığında oldukça makul karşılanmaktadır. Zira Orta Çağ Avrupası’nda yaşayan ve Hıristiyan olmakla idam edilmek arasında tercihe zorlanan pek çok Yahudinin Hıristiyan olduğu veya Hıristiyan olmuş görüldüğü bir dönemde, Yahudî cemaatinin önderleri, dinden dönmeleri/dönüşleri engellemek veya Hıristiyanlığa geçmiş olan eski dindaşlarını geri döndürmek adına Yahudîliği ve Yahudî kutsal metinlerini öven, aklayan veya savunan eserler yazmışlardır.

Crescas, ilâhî şeriatın amacının, insanları ebedî mutluluğa ulaştırmak için gerekli olan rehberliği sağlamak olduğunu iddia etmektedir. Zira insanları mükemmelliğe ulaştırmak için önderlik yapan bu şeriat, daha tam ve mükemmel olmalıdır. Yeni Tora’daki inançlar vasıtasıyla mükemmelliği elde etmek daha zor olacağından, bu kitabın kendi mükemmelliğinden söz edilemez. Çünkü o, insanların doğası gereği yaptıkları şeyleri (intikam duygusu, düşmanından nefret etme dürtüsü vs.) bile ölümcül günah ve ruhu

⁴³ Crescas, ביטור, 83 (*The Refutation*, 73). Matta 5/43-44.

⁴⁴ “Ya RAB, nasıl tiksindim senden tiksinenlerden? Nasıl iğrenmem sana başkaldıranlardan?” Mezmurlar 139/21.

yok eden şeyler olarak değerlendirmektedir. İnsanların bu doğal eylemlerden kurtulması oldukça güçtür. Bu tarz eylemler yüzünden insanın ebedi mutluluğu kaybedecek olması kınanmayı gerektiren bir düşüncedir ve kabul edilemez.

Crescas'a göre Tora'da geçen cezalar ve fiziksel şeylerle ilgili her şey ikincil derecede bir öneme sahiptir. Ancak Tora'nın öncelikli amacı İsrailoğulları'na ebedi bir yaşam sağlamaktır: "Ben, Tanrınız RABB'in sözünü dikkatle dinler, gözümde doğru olanı yapar, buyruklarına kulak verir, bütün kurallarına uyarsanız, Mısırlılara verdiğim hastalıkların hiçbirini size vermeyeceğim", "Çünkü size şifa veren RAB benim."⁴⁵ Crescas'a göre burada bahsedilen ödül sadece Mısırlıların hastalıklarından korunmak değildir. Bilakis, onlar daha yüksek bir statüye ve dereceye sahip oldukları için bu ödüle lâyık olmuşlardır. Hayali (geçici) iyi ve kötü olan şeylerin öncelikli amaç olmadığı barizdir. Bununla beraber onlar, ebedi yaşamı elde etmek için birer vasıta ve rehberdir. Bu yüzden İbn Meymun, emirlerin uygulanmasının Tanrı'ya ibadet etmede ve Tanrı'nın sırlarını idrak etmede insanı sağlıklı kılacağı ifade etmiştir. Böylelikle insanlar Tanrı'yı severek ve O'ndan korkarak, Tanrı'nın yüzünün gülmesini sağlayacaklardır ve bu da sonsuz yaşamın işareti olarak değerlendirilmektedir.⁴⁶

⁴⁵ Çıkış 15/26.

⁴⁶ "Kralın yüzü gülüyorsa, yaşam demektir..." Süleyman'ın Meselleri 16/15. Crescas, ביטור, s. 89 (*The Refutation*, s. 78).

Kaynaklar

- Attali, Jacques. *Yahudîler, Dünya ve Para: Yahudî Halkının Ekonomik Tarihi*. Trc. Berna Günen. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2017.
- Besalel, Yusuf. “Pesah”. *Yahudîlik Ansiklopedisi*. 3: 498-500. İstanbul: Gözlem Basın Yayın, 2001.
- Besalel, Yusuf. “Sota”. *Yahudîlik Ansiklopedisi*. 3: 634-635. İstanbul: Gözlem Basın Yayın, 2002.
- Early Christian Writings. “Clement of Alexandria: The Instructor, Book 1”. Erişim 19 Mart 2018. <http://www.earlychristianwritings.com/text/clement-instructor-book1.html>.
- Cohen, Mark R.. *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudîler*. Trc. Ahmet Fethi. İstanbul: Köprü Kitapları, 2013.
- Crescas, Hasday. *ביטול עקרי הנוצרים (Bitul İkkarey ha-Notsrim)*. Ed. Daniel Lasker. Ramat-Gan ve Beer Sheva: Bar Ilan University Press 1990.
- Crescas, Hasday. *The Refutation of the Christian Principles*. Trc. Daniel J. Lasker. Albany: State University of New York Press, 1992.
- Dowley, Tim- Alexander, Pat. *Hıristiyanlık Tarihi*. Trc. Sibel Sel, Levent Kınran. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2004.
- Ochs, Christoph. *Matthaeus Adversus Christianos: The Use of the Gospel of Matthew in Jewish Polemics Against the Divinity of Jesus*. Tübingen, Germany: Mohr Siebeck, 2013.
- Şenay, Bülent. *İlk Râfîzî Hıristiyan Kilisesi Markûnîlik*. İstanbul: Verka Yayınları, 2003.
- Şengül, Fatma Seda. “Yahudî Bilgin Hasday Crescas’ın Teslis İnancına Yönelttiği Eleştiriler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/2 (Temmuz 2014): 163-184.
- Tarakçı, Muhammet. “Origen ve Alegorik Kitab-ı Mukaddes Yorumu”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Ocak 2010): 183-213.
- Tarakçı, Muhammet. *Protestanlıkta Sakramentler*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.
- Tümer, Günay. *Hıristiyanlıkta ve İslam’da Hz. Meryem*. 4. baskı. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.